

Religijne korelaty zadowolenia z małżeństwa w okresie późnej dorosłości

Streszczenie

Problematyka satysfakcji z małżeństwa cieszy się współcześnie sporym zainteresowaniem psychologów. Prowadzone w tym obszarze badania koncentrują się głównie na ustaleniu czynników warunkujących powodzenie związku. Wśród nich coraz częściej podkreśla się znaczenie religijności. Celem artykułu jest udzielenie odpowiedzi na pytanie, czy istnieje istotna zależność między religijnością a satysfakcją z małżeństwa w okresie późnej dorosłości. Dla realizacji tego celu przeprowadzono badania, którymi objęto 60 małżeństw. Pomiaru jakości relacji małżeńskiej dokonano za pomocą Kwestionariusza Dobranego Małżeństwa Rostowskiego i Plopy. Za pomocą Skali Religijnego Systemu Znaczeń Kroka oraz Skali Religijności Personalnej Jaworskiego scharakteryzowano religijność badanych osób. Zgodnie z oczekiwaniami religijność partnerów ma istotne znaczenie w tworzeniu jakościowo satysfakcjonującej relacji małżeńskiej w okresie starości.

Słowa kluczowe: religijny system znaczeń, religijność personalna, satysfakcja z małżeństwa, późna dorosłość

Wprowadzenie

Jakość relacji małżeńskiej stanowi jeden z najistotniejszych predyktorów satysfakcji z życia w okresie późnej dorosłości. Wynika to, między innymi, z faktu, że świadomość pozostawania w udanym związku małżeńskim pomaga w radzeniu sobie z trudnościami związanymi ze specyfiką starczego wieku oraz stanowi ważne źródło wsparcia społecznego (Haynes, Floyd, Lemsky, Rogers, Winemiller, Heilman, Werle, Murphy, Cardone, 1992). Badania prowadzone w obszarze uwa-

runkowań satysfakcji z małżeństwa obejmują swym zakresem przede wszystkim małżonków w okresie wczesnej i średniej dorosłości. Wciąż natomiast niewiele jest badań poświęconych uwarunkowaniom powodzenia małżeńskiego w fazie wczesnej starości. Tymczasem, jak zauważa M. Braun-Gałkowska (2006, s. 194), „może właśnie wtedy, już z pewnym dystansem do życia, mogą małżonkowie znaleźć jego cel najistotniejszy? Jeśli to będzie zarazem cel wspólny, mogą na nowo przeżywać swoją miłość, która jest inna niż w dniu ślubu, ale głębsza i zarazem szerzej otwarta na świat”. W świetle literatury przedmiotu człowiek, przekraczając próg starości, zaczyna większą wagę przywiązywać do kwestii związanych z duchowością i religijnością (Ahmadi, 2000a, 2000b; Tornstam, 2005; Steuden, 2011a). Można zatem przypuszczać, iż w okresie późnej dorosłości rozwój więzi i miłości pomiędzy małżonkami wiąże się z poziomem ich religijności. Celem niniejszego artykułu jest zatem udzielenie odpowiedzi na pytanie, czy istnieje istotna współzależność między religijnością partnerów związku małżeńskiego a doświadczaną przez nich satysfakcją z małżeństwa w późnej dorosłości.

Religijność jako przedmiot zainteresowania psychologii

Problematyka religijności człowieka stanowi dziś jeden z najbardziej eksplorowanych obszarów badawczych w nauce. Świadczy o tym bogata literatura, w ramach której analizowane są związki religijności z różnymi aspektami życia i funkcjonowania jednostki (Pargament, 1997; Hood, Hill, Spilka, 2009). Na gruncie psychologii przyjmuje się, że religijność to struktura złożona z wielu elementów psychicznych – sądów, przekonań, doznań emocjonalnych, zachowań religijnych – pozostających w stosunku do siebie w relacji zależności. Stanowi ona integralny element życia psychicznego jednostki, a więc obejmuje swoim zasięgiem to wszystko, co konstytuuje osobowość człowieka. Można zatem zdefiniować religijność jako podmiotowe, indywidualne ustosunkowanie się osoby względem Boga i nadprzyrodzoności, wyrażające się w sferze pojęć, przekonań, uczuć oraz zachowań jednostki (Golan, 2006).

Zygmunt Freud, twórca psychoanalizy, sam deklarujący się jako człowiek niewierzący i wychowywany bez odniesienia do religii (Freud, 1961; za: Black, 2009), opierając się na własnych doświadczeniach klinicznych i współczesnej mu literaturze, przyjmował, że religijność jest formą nerwicy (Tokarski, 2006). Wyrażał przekonanie, że doktryny religijne pozbawione są zasadności, gdyż stoją w sprzeczności z ludzkim doświadczeniem i rozumem, a jako takie skazane są na unicestwienie (Freud, 1998; za: Janus, 2004). Religię traktował jako zjawisko socjologiczne z uwagi na to, że dostrzegął w niej ważne źródło porządku

moralnego. Boga zaś rozumiał jako wynik życzeniowego myślenia człowieka (Tokarski, 2006) i projekcję obrazu ojca (Molenda, 2006). Twierdził także, iż religia, pomimo swych funkcji psychicznych i społecznych, nie pozwala jednostce na jej pełny rozwój osobowościowy, gdyż podtrzymuje trwanie w infantylności.

Odmianą postawę wobec religijności przyjął w swoich poglądach Jung. Religijność, według niego, jest spontaniczną potrzebą egzystencji ludzkiej i fundamentem jakości życia psychicznego. Rozważając problem religijności, autor ten wyraźnie stwierdza, że „przejawy funkcji religijnej w człowieku są tak nadzwyczajne i niezwykle, a ich właściwości są tak odmienne od innych funkcji ludzkich, że nie ma możliwości sprowadzenia religii do jakiejś innej ludzkiej działalności. Doświadczenie czy przeżycie religijne jest tak potężne, że powoduje głębokie skutki psychologiczne, a nawet przekształcenie ludzkiej osobowości i przemianę świadomości” (Jung, 1995, s. 81–83, 225). Należy jednak podkreślić, że Jung, jak zauważa Wolicki (2009, s. 193), „w rzeczywistości redukuje religię do zjawiska psychicznego i wiąże ją z dziedziną irracjonalną i nieświadomą. Wprawdzie – według niego – życie religijne jest nierozzerwalnie związane z całą psychiką, tzn. ze świadomością i nieświadomością człowieka, jednakże jej źródłem i siedzibą jest właśnie nieświadomość zbiorowa”.

Erich Fromm odnajduje w religijności jedną z prób rozwiązywania egzystencjalnego problemu człowieka. Uważa, że trudno wyobrazić sobie jednostkę ludzką „bez potrzeby religijnej, potrzeby posiadania układu orientacji i przedmiotu czci” (Fromm, 1980, s. 137). W religijności dostrzega zatem konieczną cechę człowieka, współkonstituującą go w sensie psychicznym. Warto jednak dodać, że Fromm, podejmując w swych publikacjach kwestię religii i religijności, zajmuje wyraźnie stanowisko redukcjonistyczne. Twierdzi on bowiem, że przez pojęcie religii można rozumieć „każdy system myśli i działań, podzielany przez pewną grupę” (Fromm, 1966, s. 134). W takim ujęciu, co akcentuje Socha (1997, s. 53), „za religię można uznać dowolną ideologię, na przykład faszyzm, czy rosyjski lub chiński komunizm”. Z całym przekonaniem należy stwierdzić, iż stanowisko takie jest trudne do przyjęcia, gdyż zatracą się w nim istota rozumienia religii i religijności.

Według Skinnera – czołowego przedstawiciela psychologii behawiorystycznej – „religia jako byt kultury wzmacnia zachowanie sprawcze człowieka, rozdziela nagrody i kary. Ludzie – zatem – chodzą do kościoła, modlą się, wykonują dobre uczynki, ponieważ instytucje religijne są źródłem wzmocnień” (Kozielecki, 2000, s. 40). W takim ujęciu religijność, a ściślej – potrzeby religijne – uchodzą za mało specyficzne i utożsamiane są raczej z tymi potrzebami, które leżą u źródeł społeczno-kulturowych dążeń psychicznych. Wskutek zaistnienia określonych

warunków mogą jednak stać się fundamentem rozwoju przeżyć religijnych i adekwatnych względem nich form zachowania (Tokarski, 2006).

Dla Jamesa (2001, s. 30), uznawanego za prekursora psychologii humanistycznej, religia to „takie uczucia, czyny i doświadczenia odosobnionej jednostki, o których jednostka ta mniema, że odnoszą się one do czegoś, co ona sama uznaje za boskie”. Religijność zakłada więc, zgodnie z myślą autora, przyjęcie określonej postawy wobec tego, co zostało uznane za boskie i święte. Jest to postawa uroczysta i przepełniona absolutną powagą, pozwalająca na doświadczenie głębokich uniesień, często trudnych do pojęcia dla zwykłych ludzi. Stanisław Tokarski (2006, s. 155) zauważa, że istota religijności w ujęciu W. Jamesa zawiera się w tym, iż „człowiek przedmiot swej wiary traktuje nie jako pojęcie przyjęte przez umysł za prawdziwe, lecz raczej jako rzeczywistość ujmowaną bezpośrednio (prawie zmysłowo)”.

W pewnym zakresie kontynuatorem myśli Jamesa był Maslow (1981; za: Głaz, 2006). Religijność w ujęciu tego autora rozumiana jest bardzo szeroko, jako stan psychiki możliwy niemal w każdej aktywności życiowej, jeśli tylko aktywność ta osiąga pewien poziom doskonałości i rodzi tak zwane doświadczenia szczytowe. Doświadczeniom tym towarzyszy poczucie bycia w najlepszej formie, poczucie momentu wielkiego wzruszenia, zachwytu, intensywnego szczęścia, olśnienia lub ekstazy. W tego rodzaju doświadczeniach jednostka ma odczucie pełni swego istnienia i pełni realizacji swego człowieczeństwa. W swoim spojrzeniu na religijność Maslow (1964; za: Głaz, 2006) akcentuje dynamiczne, zinterioryzowane i subiektywne aspekty fenomenu religijności. Religijność o charakterze instytucjonalnym, związana z określonym systemem dogmatycznym i normatywnym, pozostawała poza zasadniczym obszarem jego zainteresowań. Autor ten wyróżniał dwa typy religijności, którymi mogą odznaczać się ludzie: religijność proroków oraz religijność instytucjonalną. Religijność proroków to religijność dojrzała, przeżywana na poziomie wewnętrznym i integrująca życie psychiczne jednostki. Stanowi ona cenne źródło sensu ludzkiego życia oraz motywacji ludzkiego działania. Stwarza tym samym optymalne warunki dla samopoznania i samorealizacji, dzięki czemu pełni też funkcje terapeutyczne. Z kolei religijność typu instytucjonalnego ma charakter masowy i wyraża się w braku gotowości wejścia w doświadczenie przeżycia mistycznego, a w ostateczności także w niezrozumieniu i deformacji objawianych prawd wiary. W religijności instytucjonalnej to, co istotne, zostaje zatracone, stąd też zawiera w sobie wiele elementów bałwochwalczych i fetyszystycznych. Taka forma religijności, w przekonaniu autora, stanowi realne zagrożenie dla integracji ludzkiej psychiki, a nawet życia człowieka.

Na gruncie psychologii egzystencjalnej refleksja nad fenomenem religijności realizowana jest w kontekście szerokiej problematyki sensu ludzkiego życia i jego przemijalności oraz egzystencjalnej kondycji człowieka, zakładającej jego ograniczoność i niewystarczalność (Głaz, 2009). Jednym z głównych przedstawicieli tego kierunku w psychologii religii jest Frankl. Autor ten twierdzi, że w sytuacji cierpienia, poczucia winy i śmierci człowiek zdolny jest otworzyć się na jakiś *nad-sens*. Stąd też „nauka o istocie ludzkiej musi być otwarta, otwarta na świat i zaświaty, musi zachować drzwi otwarte ku transcendencji. Przez te otwarte drzwi pada cień absolutu” (Frankl, 1998, s. 93). Frankl widzi w religijności akt o charakterze osobowym. Uznaje, że zależy ona od wolnej i odpowiedzialnej decyzji człowieka, która powoduje, że staje się ona osobistym wyborem konkretnej osoby. Duchowa wolność stanowi zatem źródło religijności. W prezentowanym ujęciu religijność uchodzi więc za specyficznie ludzki fenomen, wyraźnie związany z duchowym wymiarem człowieka, mający swe źródło w sferze nieświadomości duchowej (Wolicki, 2009).

Alternatywną – w stosunku do wyżej omówionych – koncepcją psychologiczną, w ramach której ujmuje się fenomen religijności, jest koncepcja kognitywna. Józef Koziński (2000) podkreśla, że koncepcja ta, choć stosunkowo młoda, stwarza nowe interesujące perspektywy w rozumieniu człowieka i jego zachowania. Założenie to wnosi nową jakość również w rozumienie zjawiska religijności. Sławomir Sztajer (2010) zauważa, że w ramach podejścia poznawczego religijność traktowana jest jako zjawisko naturalne, zasadzające się na zwykłych mechanizmach poznawczych. Stąd też głównym przedmiotem analiz badaczy kognitywnych, zainteresowanych zjawiskiem religijności, są procesy poznawcze, które odpowiadają za tworzenie, podtrzymywanie w świadomości, przyswajanie, a także przekazywanie idei religijnych. Stwarza to możliwość budowania kolejnych poznawczych teorii religii i religijności, jak również wyjaśniania i interpretacji dokonujących się współcześnie przemian religijności.

Przedstawione wyżej koncepcje religijności, rozwijane w ramach głównych szkół psychologicznych, stały się dla wielu autorów źródłem inspiracji do dalszej i znacznie pogłębionej eksploracji omawianego zagadnienia. Świadczy o tym fakt, iż w drugiej połowie minionego stulecia pojawiły się nowe propozycje ujmowania religijności jako konstruktu psychologicznego (Jarosz, 2004, 2011). Wśród współczesnych koncepcji religijności, często przywoływanych w literaturze psychologicznej, na uwagę zasługują: koncepcja religijności personalnej (Jaworski, 1989, 2006) oraz koncepcja religijnego systemu znaczeń (Krok, 2009). Te dwie propozycje rozumienia religijności uznano za kluczowe w ramach omawianego w niniejszym opracowaniu projektu badawczego.

Romuald Jaworski (1989) religijność rozumie z jednej strony jako wewnętrzny – subiektywny akt osoby ludzkiej, z drugiej zaś jako zewnętrzne przejawy tegoż aktu, czyli rytuały oraz różnorodne praktyki religijne. Tak pojmowana religijność może, według niego, przyjmować dwie postaci: personalną i apersonalną. Wyróżnione typy religijności uznać należy za bieguny tego samego kontinuum, dzięki czemu można postrzegać konkretną osobę jako bardziej lub mniej personalnie zaangażowaną w przeżywanie i pogłębianie własnych postaw religijnych. Według niego religijność personalna to pełna zaangażowania forma realizacji kontaktu z Bogiem. W kontakcie tym człowiek, zachowując w pełni status podmiotu, podejmuje partnerski dialog z Bogiem, prowadzący ostatecznie do głębokiego przeżycia spotkania z Nim. Przeżyciu temu towarzyszy poczucie wolności i odpowiedzialności za jakość relacji z Bogiem, która postrzegana jest jako trwały, ustabilizowany oraz integrujący element systemu wartości, otwierający człowieka na nowe doświadczenia. Przeciwnieństwem tak przeżywanego relacji człowieka z Bogiem jest religijność apersonalna, w której ten ostatni pełni instrumentalną rolę w zaspokajaniu egoistycznych ludzkich potrzeb (Jaworski, 2006). Dokonując szerszego opisu religijności personalnej i apersonalnej, Jaworski (1998, 2004) wyodrębnia cztery jej wymiary: wiarę religijną, moralność, praktyki religijne oraz *self* religijny, czyli autoidentyfikację.

Ujmowanie religijności w kategoriach systemu znaczeń stanowi jedną z najnowszych propozycji wyjaśniania tego fenomenu. Z psychologicznego punktu widzenia „religijny system znaczeń stanowi rodzaj systemu znaczeń, w którym dominującą rolę odgrywają treści religijne” (Krok, 2011, s. 154). W ramach tego paradygmatu religijność definiowana jest więc jako „idiosynkratyczny system przekonań na temat siebie samego oraz relacji do innych ludzi i świata, których główną cechą jest inherentny związek ze sferą świętości (*sacrum*) oraz czynnikami orientacyjnymi i sensotwórczymi” (Krok, 2009, s. 178–179). Tak pojęta religijność pozwala człowiekowi uchwycić znaczenie i sens doświadczanych przez niego wydarzeń życiowych i ich logiczną interpretację. Wynika to z faktu, iż stanowi ona dla wielu podstawowe źródło znaczenia i sensu oraz pozwala na ich pełniejsze zrozumienie i całościową interpretację. Religijność bowiem to wyjątkowy system znaczeń. Wyjątkowość ta wynika z faktu, iż religijny system znaczeń bezpośrednio odnosi się do sfery *sacrum* i jako taki obejmuje swym zakresem szerokie spektrum myśli, uczuć i zachowań oraz skoncentrowany jest na tym, co osoby uznają za święte (Park, 2005; za: Krok, 2009).

Psychologiczna interpretacja satysfakcji z małżeństwa

Problematyka małżeństwa i rodziny stanowi współcześnie jeden z najważniejszych obszarów badawczych psychologii. Fakt ten staje się w pełni zrozumiały w świetle wyników licznych badań, które przekonują, że właściwie funkcjonujący system rodzinny stanowi nie tylko optymalne środowisko rozwoju jego członków (Satir, 2002), ale również najskuteczniejszy czynnik chroniący w zakresie zdrowia psychicznego jednostki (Brudek, 2012a). O funkcjonalności systemu rodzinnego decyduje w znacznym stopniu subsystem małżeński (de Barbaro, 1999; Braun-Galkowska, 2002; Kaźmierczak, Rostowska, 2010). Jakość relacji między mężem a żoną przekłada się bowiem na jakość życia rodzinnego (Rostowska, 2009). Stąd też zagadnienie satysfakcji z małżeństwa było i wciąż pozostaje zasadniczym przedmiotem naukowego dyskursu przedstawicieli nauk społecznych (Wojciszke, 2005).

Na gruncie psychologii naukowe podejście do problematyki jakości związku małżeńskiego rozpoczęło się w latach 30. i 40. ubiegłego stulecia i związane było z pionierskimi badaniami Hamiltona (1929), opublikowanymi w pracy zatytułowanej: *A research in marriage*. Autor ten za osiowy wymiar funkcjonowania małżeństwa uznał przystosowanie małżeńskie. Wśród innych badaczy zajmujących się zagadnieniem szczęścia małżeńskiego wskazać należy przede wszystkim Bernarda (1934), Kirkpatricka (1937), Termana (1938), Burgessa (1939), Locke'a (1951), Bowermana (1957) oraz Inselberga (1961) (za: Rostowski, 1987). Wspomniani autorzy podejmowali próby jednoznacznego określenia fundamentalnego aspektu funkcjonowania związku małżeńskiego. Wysuwane przez nich propozycje definicji jakości relacji małżeńskiej, choć podobne, nie były jednak ze sobą tożsame. Dało to początek rozbieżnościom terminologicznym, które odnajdujemy w literaturze do dziś (Jankowiak, 2007). Do drugiej połowy lat 70. dla opisu jakości relacji między małżonkami niezwykle popularna była koncepcja przystosowania małżeńskiego (*marital adjustment*), intensywnie rozwijana przez jednego z najbardziej znanych badaczy jakości małżeńskiej – Spaniera (1976). W kolejnych pracach dotyczących funkcjonowania związków Spanier i Lewis (1980) doprowadzili do powszechnego uznania pojęcia „jakość małżeńska” (*marital quality*) jako wielowymiarowego pojęcia, unifikującego wszystkie pozostałe. Według tych autorów jakość związku małżeńskiego należy definiować jako subiektywne przekonanie małżonków, odnoszące się do tworzonej przez nich relacji. W tym ujęciu jakość interakcji małżeńskiej konstituowana jest przez kilka wymiarów, wśród których do najważniejszych zalicza się wzajemne przywiązanie partnerów, jakość małżeńskiej komunikacji, poczucie szczęścia wynikające z faktu pozostawania w związku, wreszcie, stopień integracji oraz satysfakcji małżeńskiej

(Lewis, Spanier, 1979). Zaproponowana przez omawianych badaczy teoria z jednej strony była swoistą syntezą badań prowadzonych nad uwarunkowaniami zadowolenia z małżeństwa, począwszy od pierwszej połowy minionego stulecia, z drugiej zaś stanowiła cenny impuls do dalszych naukowych poszukiwań wymiarów i korelatów satysfakcjonującego życia małżeńskiego (Aguirre, Kirwan, 1986; Heyman, Sayers, Bellack, 1994; Karney, Bradbury, 1995).

Dzisiejsze podejście do zagadnienia szczęścia małżeńskiego związane jest przede wszystkim z modelem jakości (Perrone, Worthington, 2001; Shriner, 2009). Należy jednak wyraźnie podkreślić, iż w ramach tego modelu wciąż mamy do czynienia z zauważalnym brakiem jednoznacznej definicji pojęcia jakości relacji oraz mnogością pojęć pokrewnych, które w dużej mierze pokrywają się znaczeniowo z tym pojęciem, lecz nie są z nim tożsame. Do najistotniejszych zalicza się: powodzenie małżeństwa, sukces małżeński, integrację małżeńską, szczęście małżeńskie, dobór małżeński, jakość małżeństwa, trwałość małżeństwa oraz satysfakcję małżeńską (Jankowiak, 2007; Gulczyńska, Jankowiak, 2007; Jarończyk, 2011; Li, Fung, 2011).

Powodzenie małżeństwa to termin zaproponowany przez Braun-Gałkowską (1985). W przekonaniu autorki o powodzeniu związku decyduje subiektywne poczucie zadowolenia i spełnienia oczekiwań stawianych wobec małżeństwa. Kluczowe znaczenie przypisuje więc badaczka kategorii subiektywności, która w odniesieniu do oceny życia małżeńskiego stanowi najbardziej wiarygodny wyznacznik szczęścia małżonków. Jednocześnie podkreśla ona, że z punktu widzenia podejmowania i realizacji zadań społecznych kategoria ta stanowi warunek konieczny, ale niewystarczający w zakresie budowania udanego małżeństwa. Wynika to z faktu, iż o powodzeniu małżeństwa w pewnym stopniu decydują również czynniki obiektywne o charakterze wewnętrznym (np. osobowość partnerów) oraz zewnętrznym (np. środki masowego przekazu). Ponadto Braun-Gałkowska (1992, s. 22), analizując rodzinę w perspektywie ogólnej teorii systemów, stwierdza, że zadowolenie z małżeństwa, rozumianego jako najważniejszy podsystem rodziny, związane jest również z funkcjonowaniem pozostałych podsystemów, tworzących strukturę rodziny, „to znaczy zależy od nich i na nie wpływa”. Propozycja rozpatrywania udanego życia małżeńskiego w aspekcie powodzenia związku stała się podstawą nie tylko dla teoretycznych analiz omawianego zagadnienia, ale również dla poszukiwania korelatów szczęścia małżonków na drodze empirycznej weryfikacji. W licznych badaniach wykazano, iż należą do nich przede wszystkim: cechy osobowości małżonków, oczekiwania wobec małżeństwa, struktura rodziny, jakość życia małżeńskiego rodziców, obraz płciowości posiadany przez partnerów, fazy cyklu życia rodziny oraz religijność małżonków i preferowany przez nich system wartości (Elżanowska, 2012).

Podobnym terminem, za pomocą którego usiłuje się opisać jakość relacji małżeńskiej, jest pojęcie „sukces małżeński”. Zdaniem Janiszewskiego (1986, s. 17) sukces małżeński należy rozumieć jako „całokształt zjawisk subiektywnych dających się wyrazić w zwerbalizowanych formach (jak zadowolenie, poczucie szczęścia itp.), oraz zjawisk obiektywnych dających się opisać w kategorii trwałości związku małżeńskiego (jak np. brak rozwodu), a będących zarówno w swym subiektywnym, jak i obiektywnym aspekcie wytworem procesu przystosowania”. Nieco odmienne stanowisko przyjmuje Doniec (2001), która w przeprowadzonych przez siebie badaniach szczególnie nacisk kładzie na przekonania respondentów odnośnie do tego, co niezbędne do osiągnięcia sukcesu w małżeństwie. Autorka wyróżnia trzy modele małżeńskiego sukcesu: romantyczny, partnerski i tradycyjny. Model romantyczny związany jest z najbardziej atrakcyjnymi wyobrażeniami małżeńskiego sukcesu. Charakteryzuje go silna więź łącząca małżonków i znaczne podobieństwo psychiczne. Za najbardziej cenione wartości przyjmuje się tu miłość małżonków i wzajemne zrozumienie. Model partnerski – ciesząc się nieco mniejszą aprobatą badanych – za fundament pomyślnego związku przyjmuje partnerstwo, a także wzajemną tolerancję i miłość. Model tradycyjny zaś – najmniej atrakcyjny dla respondentów – satysfakcji z małżeństwa upatruje przede wszystkim w wierności i miłości.

Obok prób określenia definicyjnych ram terminu „sukces małżeński” badacze podejmują również trud poszukiwania kluczowych uwarunkowań osiągania sukcesu na płaszczyźnie życia małżeńskiego. Przegląd literatury przedmiotu dotyczącej tego obszaru tematycznego, dokonany przez Billingsleya i współpracowników (2005), ujawnił, iż do najistotniejszych kryteriów rozstrzygających o wysokiej jakości małżeńskiej relacji zaliczyć trzeba przede wszystkim: trwałość związku, miłość, pożycie seksualne, kompatybilność osobowości partnerów, wspólnotę interesów, komunikację, wspólne podejmowanie decyzji, intymność i religijność. Z kolei DeGenova i Rice (2002) na podstawie analizy wyników licznych badań wyodrębnili kilkanaście charakterystycznych elementów, które uznać można za determinanty sukcesu małżeńskiego. Należą do nich: dobra komunikacja, wzajemne uznanie i szacunek, wspólna organizacja czasu, wzajemne poświęcenie, okazywanie sobie uczuć w słowach i gestach, umiejętne radzenie sobie z sytuacjami trudnymi, adekwatny podział obowiązków, bezinteresowność, empatia, uczciwość, szczerłość, wierność, adaptacyjność, elastyczność, tolerancyjność oraz podobieństwo w zakresie religijności i wyznawanych wartości.

Kolejnym terminem, którym posługują się autorzy dla trafnego opisu jakości związku małżeńskiego, jest „satysfakcja z małżeństwa”. Pojęcie to najczęściej definiowane jest przez badaczy jako subiektywna ocena małżonków dotycząca ich wzajemnej relacji (Taylor, Peplau, Sears, 1997; Li, Fung, 2011). W takim

ujęciu satysfakcja z małżeństwa to stan psychiczny osoby odzwierciedlający sposób postrzegania korzyści i strat wynikających z faktu pozostawania w związku małżeńskim. Jeżeli zatem małżeństwo wiąże się przede wszystkim z pozyskiwaniem i utrzymywaniem określonych dóbr, wówczas jego bilans, jak również ocena współmałżonka, będą miały charakter pozytywny. Natomiast w sytuacji przeciwnej ewaluacja związku oraz swego partnera wypadnie znacznie mniej korzystnie. Jednocześnie należy pamiętać, że ostateczna ocena satysfakcji z małżeństwa uzależniona jest od wielu czynników, takich jak na przykład osobowość małżonka, atrakcyjność partnerów, wierność czy posiadanie dzieci (Stone, Shackelford, 2007).

Interesującą propozycję rozumienia i interpretacji satysfakcji małżeńskiej przedstawili Rostowski (1987) i Płopa (2007, 2008). Autorzy ci uznają, że satysfakcja ze związku ma charakter wielowymiarowy. Do najistotniejszych jej wymiarów zaliczają oni intymność, samorealizację, podobieństwo i rozczarowanie.

Intymność związana jest z wysokim poziomem zadowolenia wynikającego z bliskiej relacji z małżonkiem. Wyraża się ona poprzez fakt, iż partnerzy związku chcą budować własną relację dzięki pełnemu otwarciu, wzajemnemu zaufaniu, bliskości i szczerości. Ponadto intymność zakłada, że uczestnicy diady małżeńskiej mają silną motywację do czynnego angażowania się w kreatywne przeżywanie swego związku. Wyrazem tego jest przede wszystkim staranność o wysoką jakość relacji małżeńskiej oraz dbałość o poczucie szczęścia zarówno partnera, jak i własne. Intymność, jako element składowy satysfakcji małżeńskiej, sprawia, że małżonkowie są przekonani o wzajemnej bliskości, której trwałą podstawą jest autentyczne uczucie miłości (Płopa, 2007). W literaturze psychologicznej wyraźnie akcentuje się, że miłość ma fundamentalne znaczenie dla zaistnienia i rozwoju relacji małżeńskiej oraz stanowi gwarant jej wysokiej jakości (Rostowski 1987; Beck, 1996; May, 1998; Braun-Gałkowska, 1985; Dobson, 2005; Wojciszke, 2005; Ryś, 2010; Brudek, 2013). Satysfakcja z małżeństwa w obszarze intymności zależy więc w dużej mierze od miłości, a ściślej od tego, czy wzajemna miłość małżonków zachowuje właściwą sobie dynamikę, to znaczy podlega ciągłym procesom przeobrażeń i wzrostu (Braun-Gałkowska, 2008).

Kolejnym aspektem satysfakcji z małżeństwa jest samorealizacja. Jej wymiernym wskaźnikiem jest wysoki poziom zadowolenia partnerów ze związku, który stwarza im realne możliwości realizowania siebie, własnego systemu wartości, a także określonych zadań życiowych. Utrzymywanie samorealizacji na optymalnym poziomie stwarza partnerom związku okoliczności do podejmowania własnych ról małżeńskich i rodzinnych będących częścią szerszego kontekstu życiowego, jakim jest realizacja osobistych ambicji i planów. W efekcie małżeństwo jest przez nich traktowane jako najwłaściwszy sposób na pomyślne

i szczęśliwe życie. To z kolei powoduje wzrost satysfakcji ze związku (Plopa, 2007). Samorealizacja związana jest zatem z wielością ról i zadań społecznych podejmowanych przez osobę. Wyniki licznych badań dowodzą, że pełnienie wielorakich ról społecznych (męża, żony, ojca, matki, dziadka, babci, przyjaciela, sąsiada, wolontariusza, pracownika) pociąga za sobą więcej zysków aniżeli strat. Warunkiem pozytywnego bilansu jest jednak minimalizowanie konfliktu między rolami przy jednoczesnym zwiększaniu facylitacji między nimi. Dopiero spełnienie tego warunku pozwala na satysfakcjonujące podejmowanie określonych ról społecznych, co jednocześnie przekłada się na jakość funkcjonowania w diadzie małżeńskiej (Lachowska, 2010, 2012).

Trzecim wymiarem satysfakcji z małżeństwa jest podobieństwo. Wysoki poziom podobieństwa stanowi wyraz zgodności partnerów w zakresie podejmowania i realizacji istotnych celów małżeńskich i rodzinnych. Zadowolenie ze związku wynika przede wszystkim z tego, iż małżonkowie mają podobne poglądy co do koncepcji rozwoju własnej relacji, organizacji wolnego czasu, ustalania zewnętrznych i wewnętrznych granic systemu rodzinnego i małżeńskiego, pielęgnowania tradycji rodzinnych, a także stosowanych technik wychowawczych (Plopa, 2007). Podobieństwo partnerów związku stanowi istotny czynnik wpływający na jakość funkcjonowania rodziny. Jego brak może bowiem wyraźnie zakłócić organizację codziennego życia rodziny oraz osłabić autonomię i prywatność poszczególnych jej członków (Kubitsky, 2010). W następstwie takiego stanu rzeczy dochodzi do obniżenia globalnego poczucia jakości życia, które jest silnie skorelowane z zadowoleniem z rodziny (Diener, Diener, 1995; Jarończyk, 2011).

Ostatni wymiar satysfakcji małżeńskiej, zgodnie z propozycją Rostowskiego (1987) oraz Plopy (2007), dotyczy rozczarowania. Zdaniem autorów rozczarowanie wiąże się z poczuciem porażki życiowej będącej konsekwencją zawarcia związku małżeńskiego. Małżeństwo jest tu percypowane i przeżywane jako czynnik zagrażający niezależności oraz autonomii partnerów. Fakt bycia z małżonkiem jest w większym stopniu źródłem negatywnych emocji i frustracji aniżeli przyjemności i radości. Dlatego też wewnątrz pary małżeńskiej wyraźnie dominują tendencje unikowe w zakresie sfery uczuciowej czy współdziałania. W konsekwencji znacząco zmniejsza się poczucie odpowiedzialności za dalsze losy małżeństwa oraz wzrasta prawdopodobieństwo rozpadu związku. Satysfakcja z małżeństwa jest zatem tym wyższa, im mniejsze rozczarowanie przeżywa osoba w związku z oceną swojego małżeństwa.

Oceną jakości relacji małżeńskiej zgodnie z propozycją przedstawioną przez Rostowskiego (1987) i Plopę (2007) pozwala na wieloaspektowe ujęcie złożonej rzeczywistości, jaką jest relacja małżeńska, dlatego też została przyjęta w niniej-

szej pracy za podstawę teoretyczną dla realizacji badań nad związkami między religijnością a zadowoleniem z małżeństwa.

Metoda badań własnych

Problem pracy i hipotezy badawcze

Okres późnej dorosłości, obejmujący wiek od 60 do 75 lat, to czas licznych zmian, które dokonują się w różnych obszarach funkcjonowania człowieka (Steuden, 2011a). Zmiany te wiążą się bardzo często z doświadczeniem straty, które pociąga za sobą szereg trudności, przyjmujących postać różnorodnych stresorów (Straś-Romanowska, 2011). Stresujące sytuacje, charakteryzujące okres przekraczania progę starości, stają się często źródłem różnorodnych kryzysów, które mogą negatywnie oddziaływać na satysfakcję z małżeństwa (Brudek, 2012b). W literaturze coraz częściej podkreśla się, że jednym z istotnych czynników wspierających radzenie sobie z ograniczeniami starości jest religijność (McFadden, 1999; Koenig, 2006; Ardel, Koenig, 2006, 2007; Lazarus, Lazarus, 2006; Ardel, Ai, Eichenberger, 2008; Homan, Boyatzis, 2009). Wystarczająco przekonującego potwierdzenia dla tej tezy dostarcza jedna z najnowszych teorii przystosowania do starości – teoria gerotranscendencji, autorstwa Tornstama (2011). Teoria ta głosi, iż człowiek podlega przemianom rozwojowym na przestrzeni całego życia, a więc także na finalnym jego etapie. Przejawem rozwoju w okresie starości jest gerotranscendencja, czyli proces, w ramach którego osoba stopniowo zmienia swój sposób postrzegania rzeczywistości, z materialistycznego i racjonalnego na bardziej kosmiczny – transcendentalny. Zaistniałe zmiany dają się zaobserwować na trzech zasadniczych poziomach: (1) kosmicznym, (2) odnoszącym się do Ja oraz (3) społecznym. Proces gerotranscendencji otwiera jednostkę na bogaty świat ducha. W tym kontekście nie powinno dziwić, iż religia i sfera duchowa stanowią dla ludzi starszych jeden z najistotniejszych zasobów, dających poczucie sensowności i wartości życia. Wiara w Boga pozwala im nadać określone znaczenie życiu oraz temu, na co nie mają już wpływu – własnej przeszłości. Ponadto relacja z Bogiem, a także ze wspólnotą wierzących jest dla seniorów cennym źródłem wsparcia społecznego, które w dużej mierze decyduje o ich zadowoleniu z życia (Steuden, 2011a). Również na płaszczyźnie jakości relacji małżeńskiej religijność odgrywa ważną rolę. Istnieją badania, których wyniki przekonują, że dojrzała więź z Bogiem pozostaje w istotnym statystycznie związku z satysfakcją z małżeństwa (Braun-Galkowska, 1984; Mahoney, Pargament, Tarakeshwar, Swank, 2001; Plopa, 2008; Rostowska, Żylińska, 2009; Brudek, 2011). Fakt ten,

z psychologicznego punktu widzenia, wydaje się być zrozumiałą. Religijność bowiem, w opinii wielu współczesnych autorów, może być postrzegana jako istotny element motywacyjny i regulacyjny silnie oddziałujący na sposób myślenia, przeżywania i zachowania człowieka (Kozielecki, 1991; Chlewiński, 2000; Król, 2002; Krok, 2009). Według Jaworskiego (1989, 2004) jednostki przeżywające własną religijność jako pełną miłości relację z Bogiem odznaczają się wysokim poziomem akceptacji siebie, są gotowe, aby podejmować wytrwałą pracę nad sobą. Cechują się także świadomym i zorganizowanym dynamizmem życiowym, dzięki czemu łatwiej realizują własne plany życiowe i osiągają zamierzone cele. Ludzie o dojrzałej religijności w odniesieniu do samych siebie są bardziej wymagający, posiadają wysokie poczucie obowiązku i kierują się pozytywnym nastawieniem do życia. Przedstawiona wyżej sylwetka osobowościowej jednostek o personalnym typie religijności świadczy o ich psychicznej dojrzałości. Ta zaś jest jednym z najistotniejszych predyktorów szczęścia małżeńskiego (Studen, 1995, 1996, 2009). Wynika to między innymi z faktu, iż człowiek dojrzały w relacji z drugim człowiekiem odznacza się umiejętnością empatii, gotowością do poświęceń oraz poczuciem odpowiedzialności za własne decyzje i działania (Ryś, 1999). W odniesieniu do ludzi starszych dojrzałość osobowościowa utożsamiana jest często z mądrością wynikającą z życiowego doświadczenia (Ardelt, 1997; Studen, 2011b). Według Pietraśińskiego (2001) dojrzała osobowość stanowi przyjazny grunt dla rozwoju mądrości. Można zatem uznać, iż dojrzałość i mądrość w pewnym sensie są ze sobą związane – wzajemnie się warunkują (por. Oleś, 2012). W literaturze przedmiotu odnajdujemy badania, zgodnie z którymi mądrość wzrasta wraz z wiekiem (Trowbridge, 2007; Ardel, 2010). Także zdroworozsądkowa intuicja podpowiada, że starość zasługuje na szczególnie szacunek z uwagi na jej główny atrybut – mądrość (Braun-Galkowska, 2006, 2008). Zdaniem Studen (2012) mądrość okresu starczego wyraża się między innymi w powolnym wyciszeniu, obniżeniu tempa życia, jak również w koncentracji na własnym wnętrzu. Mądrość pomaga więc w otworzeniu się na duchowy wymiar i określa charakter religijnego życia seniorów (por. Lloyd, 2012).

Spoglądając na religijność w kategoriach systemu znaczeń, należy podkreślić, że stanowi ona dla wielu podstawowe źródło znaczenia i sensu różnorodnych wydarzeń składających się na ludzkie życie oraz pozwala na ich pełniejsze zrozumienie i całościową interpretację (Park, 2005; za: Krok, 2009). W takim ujęciu religijność może odegrać istotną rolę w procesie bilansu życia, który właściwy jest wiekowi senioralnemu. W opinii Olesia (2012, s. 273) bilans życia „to całościowe podsumowanie, w jakim stopniu życie było udane, sensowne i szczęśliwe. Obejmuje zatem z jednej strony wszystko to, co człowiek jest skłonny określić jako wartościowe dokonania życiowe, korzystne wydarzenia oraz jako

to, co dawało poczucie szczęścia i jakości życia; a z drugiej strony – porażki, negatywne i trudne wydarzenia, cierpienie, krzywdy zaznane i wyrządzone innym, niespełnione pragnienia i cele oraz to, co przygnębiało, załamywało i odbierało radość życia”. Małżonkowie dokonujący ewaluacji swego wspólnego życia, wracając pamięcią nie tylko do szczęśliwych, ale także do bolesnych jego momentów, przy uwzględnieniu religijnej perspektywy mogą odnaleźć głębski i jednoczący sens tego, co kiedyś raniło i dzieliło. Przekonanie to staje się bardziej oczywiste w odniesieniu do problematyki przebaczenia. Badania prowadzone w tym zakresie ujawniają istnienie związku między religijnością a skłonnością do przebaczenia. W autorskim projekcie badawczym Fox i Trang (2008) wykazali, że niezależnie od wyznania wyższy poziom religijności determinuje większą gotowość do przebaczenia. Najistotniejszym predyktorem przebaczenia okazała się wiara w istnienie Boga. Religijność może więc stanowić cenną pomoc w dokonaniu dojrzałego bilansu małżeńskiego życia, w którym nie eliminuje się potrzeby przebaczenia. Przeprowadzenie takiego bilansu domaga się jednak określonego poziomu wiedzy eksperckiej w zakresie podstawowej pragmatyki życia, czyli mądrości (Baltes, Smith, 1990). Albowiem dopiero mądrość pozwala na całościowy ogląd rzeczywistości oraz przewartościowanie własnego systemu wartości, co z kolei umożliwia zdecydowane ukierunkowanie swego życia na uniwersalne prawdy zawarte w Biblii, wśród których idea przebaczenia i pokory wobec życia wybijają się na pierwszy plan (por. Steuden, 2012).

Problem niniejszej pracy został sformułowany w postaci następującego pytania badawczego: Czy religijność pozostaje w związku z jakością relacji małżeńskiej w okresie późnej dorosłości? Podjęto również próbę odpowiedzi na następujące pytania szczegółowe:

1. Czy religijność personalna pozostaje w związku z jakością relacji małżeńskiej w okresie późnej dorosłości?
2. Czy religijny system znaczeń pozostaje w związku z jakością relacji małżeńskiej w okresie późnej dorosłości?

Na podstawie powyższych rozważań teoretycznych postawiono następującą hipotezy:

H1: Im większą rolę odgrywa religijny system znaczeń w życiu małżonków, tym większa będzie ich satysfakcja z małżeństwa.

H2: Im wyższy poziom religijności personalnej małżonków, tym większa będzie ich satysfakcja z małżeństwa.

Osoby badane i metody pomiaru

W celu zweryfikowania sformułowanych hipotez zrealizowano badania, którymi objęto 120 osób, w tym 60 kobiet i 60 mężczyzn. W grupie mężczyzn średnia wieku wynosiła $M = 67,04$ ($SD = 4,83$). W grupie kobiet średnia wieku wynosiła $M = 64,90$ ($SD = 4,37$). Respondenci różnili się między sobą stopniem posiadanego wykształcenia. Najbardziej liczną grupę stanowiły osoby posiadające wykształcenie średnie (38,3%) oraz wyższe (38,3%), natomiast najmniej liczną grupę tworzyły osoby z wykształceniem podstawowym lub zasadniczym zawodowym (10,0%).

Do pomiaru jakości relacji małżeńskiej użyto Kwestionariusza Dobranego Małżeństwa (KDM-2) opracowanego przez Rostowskiego (1987) i Ploę (2007). Teoretyczne podstawy konstrukcji KDM-2 bazują na koncepcji systemowego rozumienia rodziny. Kwestionariusz ten zawiera 32 itemy, za pomocą których można uchwycić ogólny pomiar więzi w percepcji każdego z małżonków oraz pomiary czterech wymiarów satysfakcji małżeńskiej: intymność, samorealizacja, podobieństwo oraz rozczarowanie. Kwestionariusz KDM-2 stanowi narzędzie psychometryczne, cieszące się zadowalającymi walorami psychometrycznymi, zachowuje polskie normy, dobrze różnicuje osoby zadowolone z małżeństwa od osób niezadowolonych oraz jest chętnie wykorzystywane przez wielu autorów zajmujących się zagadnieniem jakości relacji małżeńskiej. Z tych względów wykorzystano go do oszacowania poziomu religijności każdego z małżonków. W dalszej kolejności wykorzystano Skalę Religijnego Systemu Znaczeń (SRSZ) Kroka (2009) oraz Skalę Religijności Personalnej (SRP) autorstwa Jaworskiego (1989; 1998). Uwzględniono te dwa podejścia koncepcyjne, ponieważ bazują one na odmiennych założeniach teoretycznych, co pozwala na pełniejsze zbadanie tego fenomenu. Religijność rozumiana zgodnie z propozycją Jaworskiego (1989, 1998) jako osobowa relacja człowieka do Boga wyraźnie zaznacza swój wpływ przede wszystkim na funkcjonowanie emocjonalne i behawioralne jednostki. Z kolei spojrzenie na religijność w kategoriach systemu znaczeń stwarza możliwość dostrzeżenia wielości sądów i przekonań religijnych, współtworzących aparat poznawczy człowieka oraz siły ich oddziaływania na ludzką psychikę i życie (Krok, 2009).

Podstawą i inspiracją dla konstrukcji RSZ były poznawcze koncepcje psychologii religii, w których religijność ujmowana jest w kategoriach znaczenia (Park, 2005a, 2007; Silberman, 2005a, 2005b; Hood, Hill, Williamson, 2005; za: Krok, 2011). Skala RSZ pozwala na scharakteryzowanie ogólnego wskaźnika religijności rozumianej w kategoriach znaczenia oraz dwóch jej podstawowych wymiarów: Orientacji Religijnej i Sensu Religijnego. RSZ zawiera 20 twierdzeń

– 10 w podskali orientacji religijnej oraz 10 w podskali sensu religijnego. Skala Kroka (2009) jest nowym narzędziem badawczym, dobrze różnicującym osoby religijne od niereligijnych w aspekcie religijnego systemu znaczeń, dlatego została wykorzystana do omawianych badań.

Podstawą konstrukcji SRP były informacje uzyskane w wyniku teoretycznych poszukiwań w obszarze filozofii, teologii i psychologii religii oraz wiedza psychologiczna dotycząca relacji interpersonalnych. Ostateczna wersja SRP składa się ze 30 itemów i ma zadowalające właściwości psychometryczne. W obrębie SRP wyodrębniono cztery podskale: Wiara, Moralność; Praktyki religijne; Self religijny. Wyniki uzyskane za pomocą SRP pozwalają na określenie typu religijności charakterystycznego dla badanej osoby: personalnego albo apersonalnego. Skala Jaworskiego (1989, 1998) dobrze różnicuje osoby o wysokim poziomie religijności personalnej od osób o religijności apersonalnej, dlatego została wykorzystana w omawianych badaniach.

Wyniki badań własnych

Pierwszym krokiem analiz statystycznych było obliczenie średnich i odchyłeń standardowych z wyników uzyskanych za pomocą Kwestionariusza Dobranego Małżeństwa (KDM-2). Pozwoliło to na oszacowanie poziomu satysfakcji ze związku w badanej próbie. Wśród ogółu badanych ($N = 120$) średnia zadowolenia małżeńskiego, mierzonego na skali pięciostopniowej, wyniosła $M = 3,94$ ($SD = 0,56$). W grupie mężczyzn ($n = 60$) średni wynik satysfakcji małżeńskiej wynosił $M = 3,99$ ($SD = 0,51$). Podobnie sytuacja przedstawiała się w odniesieniu do badanych kobiet ($n = 60$). Uzyskana przez nie średnia zadowolenia małżeńskiego wynosiła $M = 3,89$ przy odchyleniu standardowym $SD = 0,60$. Bardziej szczegółowe dane ilustruje tabela 1.

Tabela 1. Średnie i odchylenia standardowe z wyników pomiaru satysfakcji z małżeństwa dla całej grupy oraz grupy mężczyzn i grupy kobiet

ZMIENNE		Mężczyźni		Kobiety		Wszyscy	
		<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
Kwestionariusz Dobranego Małżeństwa	Intymność	3,92	0,59	3,76	0,86	3,84	0,74
	Rozczarowanie	2,07	0,70	2,13	0,69	2,10	0,69
	Samorealizacja	4,10	0,61	4,06	0,56	4,08	0,58
	Podobieństwo	4,06	0,57	3,89	0,73	3,97	0,66
	Wynik ogólny	3,99	0,51	3,89	0,60	3,94	0,56

W dalszej kolejności sprawdzono wyniki średnich i odchyłeń standardowych w zakresie Skali Religijnego Systemu Znaczeń (SRSZ). W całej grupie badanych osób ($N = 120$) średnie nasilenie religijności w poszukiwaniu znaczenia i sensu, mierzone na skali siedmiostopniowej, wynosiło $M = 5,49$ przy odchyleniu standardowym $SD = 0,99$. W grupie mężczyzn ($n = 60$) średnie nasilenie religijności wynosiło $M = 5,30$ przy odchyleniu standardowym $SD = 1,00$. Analogicznie sytuacja przedstawia się w odniesieniu do badanych kobiet ($n = 60$). Uzyskana przez nie średnia w zakresie religijnego systemu znaczeń wynosiła $M = 5,68$ przy odchyleniu standardowym $SD = 0,96$. Bardziej szczegółowe dane zawarte zostały w tabeli 2.

Tabela 2. Średnie i odchylenia standardowe z wyników pomiaru religijnego systemu znaczeń dla całej grupy oraz grupy mężczyzn i grupy kobiet

ZMIENNE		Mężczyźni		Kobiety		Wszyscy	
		<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
Skala Religijnego Systemu Znaczeń	Orientacja religijna	5,14	1,06	5,49	1,07	5,31	1,07
	Sens religijny	5,47	1,04	5,86	0,93	5,66	1,00
	Wynik ogólny	5,30	1,00	5,68	0,96	5,49	0,99

Następnie dokonano obliczeń średnich i odchyłeń standardowych w Skali Religijności Personalnej (SRP), co pozwoliło na oszacowanie stopnia nasilenia religijności badanych czynnikiem personalnym. Skalą oceny religijności była skala siedmiostopniowa. W całej badanej grupie osób średnie nasilenie religijności czynnikiem personalnym wynosiło $M = 5,26$ przy odchyleniu standardowym $SD = 0,93$. W grupie mężczyzn ($n = 60$) średnia w zakresie religijności personalnej wynosiła $M = 5,23$ przy odchyleniu standardowym $SD = 0,90$. Analogicznie sytuacja przedstawia się w odniesieniu do badanych kobiet ($n = 60$). Uzyskana przez nie średnia w odniesieniu do religijności personalnej wynosiła $M = 5,29$ przy odchyleniu standardowym $SD = 0,96$. Bardziej szczegółowe dane ilustruje tabela 3.

Kluczowym zagadnieniem było wykazanie, czy istnieją powiązania pomiędzy satysfakcją z małżeństwa a religijnym systemem znaczeń i religijnością personalną. W tym celu w analizach statystycznych zastosowano metodę korelacji. Dla oszacowania ewentualnych związków pomiędzy analizowanymi zmiennymi posłużono się parametrycznym współczynnikiem korelacji *r*-Pearsona.

Wyniki przeprowadzonych analiz korelacyjnych w odniesieniu do wszystkich uczestników badania wykazały, że religijność rozumiana w kategoriach systemu znaczeń, zarówno na poziomie wyniku ogólnego, jak i poszczególnych czyn-

Tabela 3. Średnie i odchylenia standardowe z wyników pomiaru religijności personalnej dla całej grupy oraz grupy mężczyzn i grupy kobiet

ZMIENNE		Mężczyźni		Kobiety		Wszyscy	
		M	SD	M	SD	M	SD
Skala Religijności Personalnej	Wiara	5,11	0,83	5,14	0,94	5,12	0,88
	Moralność	5,35	0,92	5,37	1,02	5,36	0,96
	Praktyki religijne	5,05	1,22	5,21	1,13	5,13	1,17
	Self religijny	5,53	1,04	5,53	1,13	5,53	1,08
	Wynik ogólny	5,23	0,90	5,29	0,96	5,26	0,93

ników, pozostaje w statystycznie istotnym pozytywnym związku z globalnym zadowoleniem z małżeństwa i jednym z jego wymiarów: samorealizacją. Między religijnym systemem znaczeń, orientacją religijną i sensem religijnym a rozczarowaniem ze związku wystąpiły zależności negatywne.

W odniesieniu do religijności personalnej wyniki przeprowadzonych analiz korelacyjnych ujawniły, że na poziomie wyniku ogólnego oraz takich czynników, jak moralność i praktyki religijne pozostaje ona w statystycznie istotnym pozytywnym związku z globalnym zadowoleniem z małżeństwa. Trzy wymiary religijności personalnej: moralność, praktyki religijne i self religijny, są skorelowane pozytywnie z samorealizacją i negatywnie z rozczarowaniem. Ponadto jeden z głównych czynników satysfakcji małżeńskiej pozostaje w istotnym statystycznie związku z moralnością i praktykami religijnymi. Szczegółowy opis wyników zaprezentowano w tabeli 4.

Tabela 4. Wyniki korelacji r-Pearsona pomiędzy Skalą Religijnego Systemu Znaczeń i Skalą Religijności Personalnej a Kwestionariuszem Dobranego Małżeństwa dla całej grupy badanych

ZMIENNE		Satysfakcja z małżeństwa				
		Intymność	Samorealizacja	Podobieństwo	Rozczarowanie	Wynik ogólny
Religijny System Znaczeń	Orientacja religijna	0,15	0,30**	0,13	-0,29**	0,26**
	Sens religijny	0,08	0,24**	0,03	-0,25**	0,18*
	Wynik ogólny	0,12	0,29**	0,08	-0,28**	0,24**
Religijność Personalna	Wiara	-0,02	0,07	-0,04	-0,15	0,06
	Moralność	0,17*	0,27**	0,09	-0,20*	0,22**
	Praktyki religijne	0,19*	0,26**	0,18*	-0,18*	0,24**
	Self religijny	0,07	0,16*	0,05	-0,17*	0,14
	Wynik ogólny	0,12	0,22**	0,09	-0,19*	0,19*

** $p \leq 0,01$; * $p \leq 0,05$.

Celem bardziej precyzyjnego określenia zależności między religijnością i satysfakcją z małżeństwa zdecydowano się na poszukiwanie uwarunkowań zadowolenia małżeńskiego w obrębie religijności. W obliczeniach statystycznych posłużono się metodą krokowej analizy regresji wielokrotnej. Zbiór zmiennych niezależnych tworzyły wyniki w skalach religijnego systemu znaczeń i religijności personalnej, zaś zmiennymi zależnymi były wyniki w poszczególnych skalach satysfakcji z małżeństwa.

W pierwszej kolejności przeprowadzono krokową regresję wielokrotną na wynikach ogólnych religijnego systemu znaczeń i religijności personalnej dla poszczególnych miar jakości relacji małżeńskiej. Wyniki analiz zawarte są w tabeli 5.

Tabela 5. Krokowa regresja wielokrotna wyników Kwestionariusza Dobranego Małżeństwa względem wyników ogólnych w Skalach Religijnego Systemu Znaczeń i Religijności Personalnej

ZMIENNE	β	t	p
Satysfakcja z małżeństwa: $R = 0,24$; $R^2 = 0,06$; $F(1, 118) = 6,87$; $p < 0,01$			
Religijny system znaczeń	0,24	2,62	0,01
Samorealizacja: $R = 0,28$; $R^2 = 0,07$; $F(1, 118) = 10,16$; $p < 0,01$			
Religijny system znaczeń	0,28	3,19	0,002
Rozczarowanie: $R = 0,28$; $R^2 = 0,07$; $F(1, 118) = 9,97$; $p < 0,01$			
Religijny system znaczeń	-0,28	-3,16	0,002

Analiza statystyczna ujawniła, że z ogólnym zadowoleniem z małżeństwa związany jest religijny system znaczeń, który wyjaśnia 6% zmienności. Biorąc pod uwagę znak równania, można uznać, iż osoby będą posiadały tym wyższą satysfakcję ze związku, im większą rolę w ich życiu będzie odgrywała religijność ujmowana w kategoriach znaczenia. Podobna sytuacja ma miejsce w odniesieniu do samorealizacji i rozczarowania. Każda z tych zmiennych wiąże się z religijnym systemem znaczeń, który wyjaśnia 7% zmienności. Uwzględniając znak zależności, można przyjąć, że osoby będą miały tym większe poczucie realizacji siebie w małżeństwie oraz tym mniejsze poczucie rozczarowania związkiem małżeńskim, w im większym stopniu religijność jako system znaczeń będzie stawiała się perspektywą oceny i interpretacji świata, innych ludzi oraz siebie.

Na kolejnym etapie analiz statystycznych, w celu bardziej dokładnego zbadania związków religijności z jakością relacji małżeńskiej, posłużono się metodą regresji krokowej dla poszczególnych wymiarów satysfakcji małżeńskiej względem szczegółowych wyników religijnego systemu znaczeń i religijności personalnej (tabela 6).

Tabela 6. Krokowa regresja wielokrotna wyników Kwestionariusza Dobranego Małżeństwa względem wyników szczegółowych w Skalach Religijnego Systemu Znaczeń i Religijności Personalnej

ZMIENNE	β	t	p
Satysfakcja z małżeństwa: $R = 0,26$; $R^2 = 0,06$; $F(1, 118) = 8,84$; $p < 0,01$			
Orientacja religijna	0,26	2,97	0,004
Intymność: $R = 0,19$; $R^2 = 0,03$; $F(1, 118) = 4,24$; $p < 0,05$			
Praktyki religijne	0,19	2,06	0,042
Samorealizacja: $R = 0,30$; $R^2 = 0,08$; $F(1, 118) = 11,71$; $p < 0,001$			
Orientacja religijna	0,30	3,42	0,001
Rozczarowanie: $R = 0,29$; $R^2 = 0,08$; $F(1, 118) = 10,72$; $p < 0,001$			
Orientacja religijna	-0,29	-3,28	0,001

Efekty uzyskane za pomocą krokowej regresji wielokrotnej pokazały, że naj-silniej z satysfakcją z małżeństwa związana jest orientacja religijna, która wyjaśnia 6% zmienności wyników. Oznacza to, iż osoby będą charakteryzowały się tym wyższą jakością relacji małżeńskiej, im bardziej religijny system znaczeń umożliwia im zrozumienie świata i samego siebie. Wymiar orientacji religijnej wyjaśnia pewien zakres wariacji także w odniesieniu do takich aspektów satysfakcji małżeńskiej, jak samorealizacja (8%) i rozczarowanie (8%). Można zatem uznać, że małżeństwo tym bardziej będzie postrzegane przez partnerów jako sposób na szczęśliwe i udane życie, im bardziej religia, stanowiąca bogate źródło znaczeń, będzie umożliwiała im wyjaśnienie osobistego życia i otaczającego świata oraz zrozumienie istniejących zasad indywidualnych i społecznych. W odniesieniu do intymności praktyki religijne okazały się zmienną wyjaśniającą 3% zmienności wyników. Pozwala to na stwierdzenie, że małżonkowie będą odznaczali się większym poczuciem bliskości w związku wraz ze wzrostem ich zaangażowania się w relację z Bogiem poprzez modlitwę czy pogłębianie wiedzy religijnej.

Podsumowanie i dyskusja wyników

Celem prezentowanych w niniejszej pracy badań była analiza związków pomiędzy religijnym systemem znaczeń i religijnością personalną a satysfakcją z małżeństwa partnerów związku w późnej dorosłości. Główne pytanie badawcze dotyczyło tego, czy istnieje istotna zależność między religijnością a zadowoleniem

z małżeństwa w okresie późnej dorosłości. Uzyskane wyniki badań pozwoliły na pozytywną weryfikację postawionych hipotez. Analiza korelacyjna ujawniła niskie dodatnie zależności między ogólnym zadowoleniem z małżeństwa oraz samorealizacją a wszystkimi wskaźnikami religijnego systemu znaczeń, jak również niskie ujemne korelacje między rozczarowaniem z małżeństwa a globalnym wskaźnikiem religijnego systemu znaczeń i jego głównymi dymensjami: orientacją religijną oraz sensem religijnym. W przypadku religijności personalnej analiza korelacyjna, na poziomie globalnym, wykazała istnienie niskich pozytywnych związków z ogólnym zadowoleniem z małżeństwa oraz samorealizacją. Ujawniono również niskie dodatnie zależności między generalnym wskaźnikiem szczęścia małżeńskiego a takimi wymiarami religijności personalnej, jak moralność i praktyki religijne.

W odniesieniu do hipotezy pierwszej stwierdzono, że im większą rolę odgrywa religijny system znaczeń w życiu mężów i żon, tym większa jest ich satysfakcja z małżeństwa. Można zatem wnioskować, że im bardziej religijny system znaczeń staje się punktem odniesienia dla spostrzegania, oceniania i interpretowania rzeczywistości, tym większe poczucie zadowolenia u partnerów związku będących na etapie późnej dorosłości.

W przypadku hipotezy drugiej należy stwierdzić, że im wyższy poziom religijności personalnej charakteryzuje małżonków, tym większa jest ich satysfakcja z małżeństwa. Oznacza to, że im bardziej religijność przeżywana jest jako angażująca relacja z osobowym Bogiem, tym większe jest zadowolenie ze związku w okresie późnej dorosłości.

Uzyskany wzorzec wyników pozostaje w zgodności z literaturą przedmiotu. W opinii Pargamenta (1997) orientacja religijna, jako istotny wymiar religijnego systemu znaczeń, stanowiąc generalną dyspozycję dla zastosowania konkretnych środków, pomaga w osiągnięciu określonych celów życiowych. Cele, jak podkreśla Krok (2009), traktować można jako motywacyjne elementy psychiki, będące wewnętrznymi reprezentacjami ludzkich dążeń. Tak rozumiane cele mają istotny wpływ na funkcjonowanie jednostki. Autor stwierdza, iż wielu badaczy jest zgodnych co do tego, że większość celów, poprzez fakt odnoszenia ich do sfery *sacrum*, może przybierać charakter religijny. W obszarze relacji małżeńskiej religijny system znaczeń nie tylko określa cele małżeńskiego życia, ale także wskazuje na sposoby ich osiągnięcia. W przypadku religii chrześcijańskiej cele te oraz wskazówki do ich realizacji zawarte są w Ewangelii (Wojtyła, 2001). Ewangeliczny ideał małżeńskiej miłości domaga się od mężczyzny i kobiety gotowości do bezinteresowności, poświęceń, przebaczenia i altruizmu. Zakłada wzajemny szacunek partnerów względem siebie oraz wyznacza taki modus funkcjonowania, który umożliwi im duchowy i osobowościowy wzrost (por. Marcol, 1998; Braun-

-Gałkowska, 2009). Realizowanie tego ideału niewątpliwie podnosi jakość relacji małżeńskiej. Domaga się bowiem od partnerów związku permanentnej troski o wzajemną bliskość oraz wspólnego podejmowania małżeńskich i rodzinnych zadań. Zakłada obopólne zaangażowanie małżonków na rzecz rozwoju swego małżeństwa, a także wspiera osobisty rozwój i rozbudza potrzebę samourzeczywistnienia się.

Na etapie późnej dorosłości tym, co pomaga w realizowaniu wypływającego z systemu przekonań religijnych wzorca małżeńskiej wspólnoty życia, jest mądrość. Steuden (2012, s. 544) uznaje, że osoby starsze, cechujące się mądrością urzeczywistniają w swoim życiu treści wyrażone w ewangelijnych błogosławieństwach, gdyż „stają się bardziej akceptujące, a mniej oceniające w stosunku do siebie, innych ludzi, a także wielu sytuacji życiowych, są wytrwałe w dążeniu do celu, zdolne do przyjmowania życia takim jakim ono jest, bez oszukiwania siebie, a także bez nadmiernych emocji (...). W sytuacjach trudnych zachowują równowagę psychiczną, pogodę ducha, cierpliwość i pokorę, są zdolne do samoograniczenia i wyrzeczeń, zajmują wyważone stanowisko wobec różnych sytuacji życiowych i trudności decyzyjnych – kierują się przy tym rozważą i preferują tzw. złoty środek”. Niewątpliwie przejawianie takich cech pomaga w pogłębianiu małżeńskiej relacji w jesieni wspólnego życia, co z kolei przekłada się na wzrost satysfakcji z małżeństwa. Dzięki osobistej mądrości, pozostającej w związku z religijnością, małżonkowie na progu starości mogą przeżyć złoty okres własnej małżeńskiej miłości. Mogą być na powrót „we dwoje, jak nowożeńcy, ale z człowiekiem, z którym się przeżyło dużo dobrych i złych dni” (Braun-Gałkowska, 2006, s. 194).

W przekonaniu Park (2005b; za: Krok, 2009) cele – współtworzące strukturę religijnego systemu znaczeń – łączą się ściśle z wartościami. Tym sposobem religia stanowi dla człowieka ważne źródło wartości. Jasno określa, co jest dobre, a co złe, co służy osobie, a co ma na nią destruktywny wpływ. Bez odniesienia do świata wartości trudno o satysfakcjonujące małżeńskie życie. Braun-Gałkowska (2002, s. 20) twierdzi nawet, że „bez przestrzegania podstawowych norm nie może być szczęścia rodzinnego”. W tym kontekście szczególnie trafne okazuje się być spostrzeżenie Popielskiego (2008, s. 23), zgodnie z którym „znaczenie wartości w życiu i dla życia ludzi jest nieusuwalne, niezbywalne i niezastępowalne (...), gdyż w pełni żyć można tylko w relacji do świata wartości”.

W okresie wczesnej starości hierarchia wartości, zakorzeniona w religijnym systemie znaczeń, ma szczególne znaczenie, albowiem wiąże się ściśle z poczuciem osobistej godności, które daje osobie starszej świadomość własnej wartości, pewność, dumę oraz zadowolenie z życia (Gajewska, 2011). Poczucie własnej godności, pozostając w relacji do świata wartości, stanowi jeden z głównych

motywów działań o wysokiej ocenie moralnej (Chlewiński, Zaleski, 1989; za: Steuden, 2006) oraz skłania do ciągłego rozwoju, którego przejawem, na płaszczyźnie życia religijnego, jest permanentna gotowość do nawracania się (Płużek, 1989; za: Steuden, 2006). W perspektywie bilansu życiowego, który ma szczególne znaczenie dla okresu starości, ta gotowość do wewnętrznej przemiany może okazać się niezwykle pomocna w kwestii przebaczenia innym – zwłaszcza tym, którzy są nam bliscy – doznanych niegdyś krzywd. Stąd też poczucie godności, silnie osadzone w religijnym kontekście (por. Dernowski, 2007; Wojtaszek, 2007; Matysiak, 2007), może mieć ważne znaczenie dla ewaluacji małżeńskiego życia, które nierzadko znaczone było wydarzeniami domagającymi się przebaczenia (Paleari, Regalia, Fincham, 2009).

Zgodnie z podstawowymi założeniami teorii gerotranscendencji Tornstama (1989, 1996) osoby starsze w procesie osobowego rozwoju dokonują przewartościowania osobistych przekonań i poglądów, odnoszących się do różnych aspektów życia. Na skutek tego w różnych obszarach ich funkcjonowania pojawiają się liczne i ważne odniesienia do sfery ludzkiego ducha. Wyrazem tego jest między innymi wzrost znaczenia religijności w egzystencjalnej perspektywie seniorów (por. Steuden, 2011a; Oleś, 2012). Fakt, na ile religia jest ważna w życiu konkretnego człowieka, można zweryfikować, dokonując oceny jakości jego wiary, czyli siły relacji – więzi z Bogiem (Jaworski, 1998). Osoby charakteryzujące się personalnym typem religijności, wierząc w Boga, mają poczucie głębokiej więzi z Nim oraz spostrzegają Go jako miłującego i miłosiernego Ojca (Jaworski, 2004). Pozostawanie w takiej relacji z Bogiem pozwala osobie na zaspokojenie podstawowych potrzeb, zwłaszcza potrzeby bezpieczeństwa, wpływa na redukcję lęku i niepokoju, podtrzymuje pozytywne emocje oraz skłania człowieka do odpowiedzi Bogu na Jego miłość poprzez postępowanie zgodne z określonym kanonem religijnych zasad (Krok, 2005). Biorąc pod uwagę specyfikę okresu późnej dorosłości, należy uznać, że siła osobowej relacji z Bogiem może wpływać na jakość relacji małżeńskiej na tym etapie życia. To z wiary bowiem, a ściślej – z religijnego systemu wartości – wyrasta postulat permanentnej troski o zachowanie bliskości pomiędzy małżonkami, która – w opinii Płopy (2007) – stanowi jeden z głównych wymiarów zadowolenia małżeńskiego. Dojrzała wiara może również stanowić cenną pomoc w zgodnym realizowaniu ważnych małżeńskich i rodzinnych celów. Pomaga ona bowiem uznać człowiekowi, że Pan Bóg ma wobec niego określony plan, któremu warto podporządkować własne zamierzenia (Jaworski, 2004), także te, które dotyczą życia małżeńskiego. Silna relacja z Bogiem, pozwalająca na zaspokojenie podstawowych potrzeb, ułatwia jednostce satysfakcjonującą samorealizację (por. Oleś, 2005). Wreszcie pozostawanie w kontakcie z kochającym Ojcem rodzi pozytywne emocje, które – zgod-

nie z teorią Fredricksona (2001, 2002; za: Krok, 2009) – poszerzają repertuar myśli i działań jednostki oraz budują osobiste zasoby, pozytywnie wpływające na relacje międzyludzkie.

W podsumowaniu zaprezentowanych treści należy zauważyć, że uzyskane wyniki badań potwierdziły przypuszczenia o współwystępowaniu zależności między religijnością a satysfakcją z małżeństwa w okresie późnej dorosłości. Pomimo iż stopień zależności trzeba uznać za słaby, tym niemniej stanowi on potwierdzenie ogólnej prawidłowości. Zrealizowany projekt badawczy pozwala na wyciągnięcie następujących wniosków praktycznych. W kontakcie z małżonkami w podeszłym wieku należy zwrócić uwagę na: (1) adekwatne wykorzystanie zasobów związanych z religijnością i duchowością; (2) pomoc w przeprowadzeniu bilansu małżeńskiego życia przy uwzględnieniu perspektywy religijnej; (3) ochronę i wzmacnianie poczucia ich osobistej godności, szczególnie wówczas, gdy na skutek różnych uwarunkowań zewnętrznych (niska emerytura, trudne warunki socjalne, samotność, dysfunkcyjny system rodzinny, brak więzi z rodziną i przyjaciółmi) jest ono zagrożone; (4) zachęcanie małżonków do czynnego uczestnictwa w życiu religijnym wspólnot religijnych, do których należą; (5) inspirowanie małżonków do aktywnego spędzania czasu poprzez udział w wycieczkach o charakterze religijnym (pielgrzymki), wolontariat seniorów czy bycie słuchaczem Uniwersytetu Trzeciego Wieku.

Bibliografia

- Aguirre, B.E., Kirwan, P. (1986). Marriage order and the quality and stability of marital relationships: A test of Lewis and Spanier's theory. *Journal of Comparative Family Studies*, 17(3), 247–276.
- Ahmadi, L.F. (2000a). Gerotranscendence and Life Satisfaction: Studies of religious and secular Iranians and Turks. *Journal of Religious Gerontology*, 12(1), 17–41.
- Ahmadi, L.F. (2000b). Reflections on Spiritual Maturity and Gerotranscendence: Dialogues with Two Sufis. *Journal of Religious Gerontology*, 11(2), 43–74.
- Ardelt, M. (1997). Wisdom and life satisfaction in old age. *Journal of Gerontology: Psychological Sciences*, 52(1), 15–27.
- Ardelt, M., Ai, A.L., Eichenberger, S.E. (2008). In search for meaning: The differential role of religion for middle-aged and older persons diagnosed with a life-threatening illness. *Journal of Religion, Spirituality and Aging*, 20(4), 288–312.
- Ardelt, M., Koenig, C.S. (2006). The role of religion for hospice patients and relatively healthy older adults. *Research on Aging*, 28(2), 184–215.

- Ardelt, M., Koenig, C.S. (2007). The importance of religious orientation in dying well: Evidence from three case studies. *Journal of Religion, Spirituality & Aging*, 19(4), 61–79.
- Baltes, P.B., Smith, J. (1990). The psychology of wisdom and its ontogenesis. W: J. Sternberg (red.), *Wisdom: Its nature, origins and development* (s. 87–120). New York: Cambridge University Press.
- Barbaro de, M. (1999). Struktura rodziny. W: B. de Barbaro (red.), *Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny* (s. 45–55). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Beck, T.A. (1996). *Miłość nie wystarczy: jak rozwiązywać nieporozumienia i konflikty małżeńskie*. Poznań: Media Rodzina.
- Billingsley, S., Mee-Gaik, L., Caron, J., Harris, A., Canada, R. (2005). Historical Overview of Criteria for Marital and Family Success. *Family Therapy*, 32(1), 1–14.
- Black, D.M. (2009). *Psychoanaliza i religia w XXI wieku. Współzawodnictwo czy współpraca?* Kraków: Wydawnictwo WAM,
- Braun-Gałkowska, M. (1984). Znaczenie religijności małżonków dla powodzenia ich związku. W: T. Kukułowicz (red.), *Z badań nad rodziną* (s. 57–67). Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Braun-Gałkowska, M. (1985). *Miłość aktywna: psychiczne uwarunkowania powodzenia małżeństwa*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Braun-Gałkowska, M. (1992). *Psychologiczna analiza systemów rodzinnych osób zadowolonych i niezadowolonych z małżeństwa*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Braun-Gałkowska, M. (2002). Psychoprofilaktyka życia rodzinnego. *Małżeństwo i Rodzina*, 1(2), 14–21.
- Braun-Gałkowska, M. (2006). Nowe role społeczne ludzi starszych. W: S. Steuden, M. Marczuk (red.), *Starzenie się a satysfakcja z życia* (s. 183–195). Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Braun-Gałkowska, M. (2008). *Psychologia domowa*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Braun-Gałkowska, M. (2009). *Zaprosili także Jezusa. Konferencje przedmałżeńskie*. Lublin: Gaudium.
- Brudek, P. (2011). *Religijność a jakość relacji małżeńskiej*. Lublin: Archiwum KUL Jana Pawła II. Niepublikowana praca magisterska.
- Brudek, P. (2012a). *System rodzinny jako podstawowe środowisko promocji zdrowia dzieci i młodzieży*. Artykuł w druku.
- Brudek, P. (2012b). Kryzys w wartościowaniu a jakość relacji małżeńskiej w okresie późnej dorosłości. W: J. Deręgowska, M. Majorczyk, J. Świątkiewicz (red.), *Oblicza kryzysu współczesnego człowieka* (s. 101–123). Poznań: Wydawnictwo Naukowe WSNHiD.
- Brudek, P. (2013). Znaczenie miłości w budowaniu szczęśliwego związku. Perspektywa psychologiczna. *Trzeźwymi bądźcie*, 25(1), 22–26.
- Chlewiński, Z. (1991). *Dojrzałość: osobowość, sumienie, religijność*. Poznań: Wydawnictwo „W drodze”.

- Chlewiński, Z. (2000). Religia a osobowość człowieka. W: H. Zimoń (red.), *Religia w świecie współczesnym* (s. 89–128). Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Dąbrowska, Z. (2003). Małżeństwo jako wartość. Studium empiryczne. *Małżeństwo i Rodzina*, 2(1), 3–11.
- DeGenova, M.K. Rice, F.P. (2002). *Intimate Relationships, Marriages and Family*. Boston: McGraw-Hill.
- Dernowski, P. (2007). Godność człowieka w nauczaniu św. Pawła. W: S. Bafia (red.), *W trosce o godność człowieka* (s. 33–57). Olsztyn: Wydawnictwo Hosianum.
- Diener, E., Diener, M. (1995). Cross-cultural correlates of life satisfaction and self-esteem. *Journal of Personality and Social Psychology*, 68(4), 653–663.
- Dobson, J.C. (2005). *Miłość potrzebuje stanowczości*. Warszawa: Wydawnictwo Vacatio.
- Doniec, R. (2001). *Rodzina wielkiego miasta*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Elżanowska, H. (2012). Skala Powodzenia Małżeństwa w badaniach prowadzonych pod kierunkiem Profesor Marii Braun-Gałkowskiej. W: I. Ulfik-Jaworska, A. Gała (red.), *Dalej w tę samą stronę. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesor Marii Braun-Gałkowskiej* (s. 61–87). Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Frankl, V.E. (1998). *Homo patiens*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Fromm, E. (1966). *Szkice z psychologii religii*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Fromm, E. (1980). *Szkice z psychologii religii*. Warszawa: PIW.
- Gajewska, K. (2011). Hierarchia wartości a poczucie własnej godności u słuchaczy Lubelskiego Uniwersytetu Trzeciego Wieku. W: S. Steuden, M. Stanowska, K. Janowski, (red.), *Starzenie się z godnością* (s. 115–130). Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Gład, S. (2006). Zarys historii psychologii religii. W: S. Gład (red.), *Podstawowe zagadnienia psychologii religii* (s. 21–34). Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Gład, S. (2009). Doświadczenie religijne i jego rola w życiu człowieka. W: H. Gasiul, E. Wrocławska-Warchała (red.), *Osobowość i religia* (s. 60–75). Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Golan, Z. (2006). Pojęcie religijności. W: S. Gład (red.), *Podstawowe zagadnienia psychologii religii* (s. 71–79). Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Gulczyńska, A., Jankowiak, B. (2007). Poczucie koherencji studentów a jakość i trwałość ich związków partnerskich. *Seksuologia Polska*, 5(2), 66–70.
- Haynes, S.N., Floyd, F.J., Lemsky, C., Rogers, E., Winemiller, D., Heilman, N., Werle, M., Murphy, T., Cardone, L. (1992). The Marital Satisfaction Questionnaire For Older Persons. *Psychological Assessment*, 4(4), 473–482.
- Heyman, R.E., Sayers, S.L., Bellack, A.S. (1994). Global Marital Satisfaction Versus Marital Adjustment: An Empirical Comparison of Three Measures. *Journal of Family Psychology*, 8(4), 432–446.
- Homan, K.J., Boyatzis, C.J. (2009). Body image in older adults: Links with religion and gender. *Journal of Adult Development*, 16(4), 230–238.
- Hood, R.W., Hill, P.C., Spilka, B. (2009). *The psychology of religion: An empirical approach*. New York and London: Guilford Press.

- James, W. (2001). *Doświadczenia religijne*. Kraków: Zakład Wydawniczy NOMOS.
- Janiszewski, L. (1986). *Sukces małżeński w rodzinach marynarzy. Studium socjologiczne*. Warszawa–Poznań: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Jankowiak, B. (2007). Problematyka jakości i trwałości relacji małżeńskich w teorii i badaniach. *Przegląd terapeutyczny*, 3, www.ptt-terapia.pl.
- Janus, D. (2004). *Psychopatologia a religia*. Warszawa: Wydawnictwo Eneteia.
- Jarończyk, B. (2011). Jakość życia małżeńskiego kobiet w okresie „pustego gniazda”. W: H. Liberska, A. Malina (red.), *Wybrane problemy współczesnych małżeństw i rodzin* (s. 121–129). Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Jarosz, M. (2003). *Interpersonalne uwarunkowania religijności*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Jarosz, M. (2011). *Psychologiczny pomiar religijności*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Jaworski, R. (1989). *Psychologiczne uwarunkowania religijności personalnej*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Jaworski, R. (1998). Psychologiczne badania religijności personalnej. *Zeszyty Naukowe KUL*, 41, 77–88.
- Jaworski, R. (2002). Psychologiczna analiza religijności w perspektywie komunikacji interpersonalnej. *Studia Psychologica*, 4, 143–166.
- Jaworski, R. (2004). Sposoby radzenia sobie z trudnościami u osób o różnym typie religijności. *Studia Płockie*, 32, 139–154.
- Jaworski, R. (2006). Typologie religijności. W: S. Głaz (red.), *Podstawowe zagadnienia psychologii religii* (s. 271–285). Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Jung, C.G. (1995). *Psychologia i religia*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Karney, B.R., Bradbury, T.N. (1995). The longitudinal course of marital quality and stability: A review of theory, method, and research. *Psychological Bulletin*, 118(1), 3–34.
- Kaźmierczak, M., Rostowska, T. (2010). Percepcja relacji małżeńskich i poziom empatii partnerów a jakość życia. W: T. Rostowska, A. Peplińska (red.), *Psychospołeczne aspekty życia rodzinnego* (s. 43–63). Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Koenig, H.G. (2006). Religion, spirituality and aging. *Aging & Mental Health*, 10(1), 1–3.
- Kozielecki, J. (1991). *Z Bogiem albo bez Boga*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kozielecki, J. (2000). *Koncepcje psychologiczne człowieka*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Krok, D. (2009). *Religijność a jakość życia w perspektywie mediatorów psychospołecznych*. Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego.
- Król, J. (2002). *Psychologiczne aspekty badania fenomenu religii*. Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego.
- Kubitsky, J. (2010). *Vademecum terapii rodzinnej*. Warszawa: Wydawnictwo Lekarskie PZWL.
- Lachowska, B. (2011). *Praca i rodzina. Konflikt czy synergia?* Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Lachowska, B. (2012). Wielorakie role społeczne – konflikt czy facylitacja. W: I. Ulfik-Jaworska, A. Gała (red.), *Dalej w tę samą stronę. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesor Marii Braun-Galkowskiej* (s. 223–246). Lublin: Wydawnictwo KUL.

- Lazarus, R.S., Lazarus, B.N. (2006). *Coping with Aging*. Oxford: University Press.
- Lewis, R.A., Spanier, G.B. (1980). Marital Quality: A Review of the Seventies. *Journal of the Marriage and the Family*, 42(4), 825–839.
- Li, T., Fung, H.H. (2011). The dynamic goal theory of marital satisfaction. *Review of General Psychology*, 15(3), 246–254.
- Lloyd, J.B. (2012). Psychological type and the religious quest for wisdom and maturity. *Mental Health, Religion & Culture*, 15(9), 837–847.
- Mahoney, A., Pargament, K.I., Tarakeshwar, N., Swank, A.B. (2001). Religion in the home in the 1980s and 1990s: A meta-analytic review and conceptual analysis of links between religion, marriage, and parenting. *Journal of Family Psychology*, 15(4), 559–596.
- Marcol, A. (1998). *Etyka życia seksualnego*. Opole: Wydział Teologiczny Uniwersytetu Opolskiego.
- Matysiak, B.W. (2007). Starotestamentowe podstawy godności człowieka. W: S. Bafia (red.), *W trosce o godność człowieka* (s. 25–32). Olsztyn: Wydawnictwo Hosianum.
- May, R. (1998). *Miłość i wola*. Poznań: Rebis.
- McFadden, S.H. (1999). Religion, personality and aging: A life span perspective. *Journal of Personality*, 67(6), 1081–1104.
- Molenda, A. (2006). Obraz Boga z perspektywy psychoanalitycznej teorii relacji z obiektem. W: S. Głaz (red.), *Podstawowe zagadnienia psychologii religii* (s. 224–252). Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Oleś, P. (2005). *Wprowadzenie do psychologii osobowości*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Oleś, P. (2012). *Psychologia człowieka dorosłego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Palleari, F.G., Regalia, C., Fincham, F.D. (2009). Measuring offence-specific forgiveness in marriage: The Marital Offence-Specific Forgiveness Scale (MOFS). *Psychological Assessment*, 21(2), 194–209.
- Pargament, K.I. (1997). *The psychology of religion and coping*. New York: Guilford Press.
- Perrone, K.M., Worthington, E.L. (2001). Factors influencing ratings of marital quality by individuals within dual-career marriages: A conceptual model. *Journal of Counseling Psychology*, 48(1), 3–9.
- Pietrasiniński, Z. (2001). *Mądrość, czyli świetne wyposażenie umysłu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
- Plopa, M. (2007). *Więzi w małżeństwie i rodzinie. Metody badań*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Plopa, M. (2008). *Psychologia rodziny: teoria i badania*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Popielski, K. (1996). Psychologiczno-egzystencjalna interpretacja problematyki sensu i sensowności. W: K. Popielski (red.), *Człowiek – wartości – sens* (s. 49–54). Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Popielski, K. (2008). *Psychologia egzystencji. Wartości w życiu*. Lublin: Wydawnictwo KUL.

- Rostowska, T. (2009). *Małżeństwo, rodzina, praca a jakość życia*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Rostowska, T., Żylińska, P. (2009). Stopień zaangażowania religijnego a poziom jakości małżeńskiej u partnerów. W: T. Rostowska (red.), *Psychologia rodziny. Małżeństwo i rodzina wobec współczesnych wyzwań* (s. 117–135). Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Rostowski, J. (1987). *Zarys psychologii małżeństwa*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Ryś, M. (1999). *Psychologia małżeństwa w zarysie*. Warszawa: Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej Ministerstwa Edukacji Narodowej.
- Ryś, M. (2010). Miłość jako psychologiczna podstawa wspólnoty małżeńskiej. *Fides et Ratio. Kwartalnik Naukowy*, 4(4), 22–30.
- Satir, V. (2002). *Rodzina. Tu powstaje człowiek*. Gdańsk: GWP.
- Shriner, M. (2009). Marital Quality in Remarriage: A Review of Methods and Results Marital Quality in Remarriage. *Journal of Divorce & Remarriage*, 50(2), 81–99.
- Socha, P. (1997). Wiara jako podstawowy proces psychiczny. *Sztuka leczenia*, 3(2), 53–60.
- Spanier, G.B. (1976). Measuring dyadic adjustment: New scales for assessing the quality of marriage and similar dyads. *Journal of Marriage and the Family*, 38(1), 15–28.
- Studen, S. (1995). Osobowościowe uwarunkowania niepowodzenia w małżeństwie. W: J. Misiurek, W. Słomka (red.), *Małżeństwo – przymierze miłości* (s. 199–212). Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Studen, S. (1996). Psychologiczne aspekty dojrzałości do zawarcia małżeństwa. W: G. Witaszek, R. Podpora (red.), *Wychowanie do życia w rodzinie. Drogi i bezdroża* (s. 113–136). Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Studen, S. (2006). Rozważania o godności z perspektywy człowieka w okresie starzenia się. W: S. Studen, M. Marczuk (red.), *Starzenie się a satysfakcja z życia* (s. 17–27). Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Studen, S. (2009). Kryzys małżeństwa i rodziny – wybrane czynniki ryzyka i niepowodzenia. W: S. Janeczek, W. Bajor, M. Maciołek (red.), *Gaudium in litteris: Księga Jubileuszowa ku czci Księdza Arcybiskupa Profesora Stanisława Wielgusa* (s. 979–996). Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Studen, S. (2011a). *Psychologia starzenia się i starości*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Studen, S. (2011b). Mądrość jako pozytywny aspekt starzenia się. W: S. Studen, M. Stanowska, K. Janowski (red.), *Starzenie się z godnością* (s. 71–82). Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Studen, S. (2012). Z rozważań nad mądrością. W: I. Ulfik-Jaworska, A. Gała (red.), *Dalej w tę samą stronę. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesor Marii Braun-Gałkowskiej* (s. 533–548). Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Straś-Romanowska, M. (2011). Późna dorosłość. W: T. Janusz (red.), *Psychologia rozwoju człowieka* (s. 326–350). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Sztajer, S. (2010). *Kognitywne podejście do religii jako subdyscyplina religioznawstwa*. Referat wygłoszony na IV Poznańskich Kolokwium Kognitywistycznych, Poznań, Polska.

- Taylor, S.E., Peplau, L.A., Sears, D.O. (1997). *Social Psychology*. New Jersey: Prentice Hall.
- Tokarski, S. (2006). Dojrzałość religijna. W: S. Głaz (red.), *Podstawowe zagadnienia psychologii religii* (s. 147–178). Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Tornstam, L. (1989). Gerotranscendence: a metatheoretical reformulation of the disengagement theory. *Aging: Clinical and Experimental Research*, 1(1), 55–63.
- Tornstam, L. (1996). Gerotranscendence – a theory about maturing into old age. *Journal of Aging and Identity*, 1, 37–50.
- Tornstam, L. (2005). *Gerotranscendence: A Developmental Theory of Positive Aging*. New York: Springer Publishing Company.
- Tornstam, L. (2011). Maturing into Gerotranscendence. *The Journal of TransPersonal Psychology*, 43(2), 166–180.
- Wojciszke, B. (2005). *Psychologia miłości: intymność, namiętność, zaangażowanie*. Gdańsk: GWP.
- Wojtaszek, M. (2007). Godność człowieka w hinduizmie. W: S. Bafia (red.), *W trosce o godność człowieka* (s. 13–24). Olsztyn: Wydawnictwo Hosianum.
- Wojtyła, K. (2001). *Miłość i odpowiedzialność*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Wolicki, M. (2009). Carla Gustawa Junga a Viktora Emila Frankla koncepcja religii. W: S. Głaz (red.), *Człowiek i jego życie religijne* (s. 165–286). Kraków: Wydawnictwo WAM.